

Kósztolni a szép-tudományba

Kóstolni a szép-tudományba

Tanulmányok
a Fialal Művészettörténészek
IV. Konferenciájának
előadásaiból

KÓSTOLNI A SZÉP-TUDOMÁNYBA

*Tanulmányok
a Fiatal Művészettörténészek
IV. Konferenciájának
előadásaiból*

Kóstolni a szép-tudományba

Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek IV. konferenciájának előadásából

Főszerkesztő: Székely Miklós

Szerkesztők: Dragon Zoltán, Entz Sarolta Réka, Raffay Endre, Szerdahelyi Márk, Tóth Áron

Grafikai terv, tördelés: Papp Gyula

Szöveggondozás: Asztalos Emese

A borítón a berhidai Szent László templom belső kapujának részlete látható. Konceptió: Sidó Anna, fotó: Szerdahelyi Márk.

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet

Nemzeti Kulturális Alap

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar

© Szerzők

© Szerkesztők

© Fotósok

© Grafikusok

© CentrArt Művészettörténészek Új Műhelye Közhasznú Egyesület

© Fényképek intézményi jogtulajdonosai: Artur Żmijewski; Central Booking Gallery, NYC, USA; Elek István hagyatéka; ZKM | Center for Art and Media Karlsruhe, Németország; Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, Románia; Fajó János; Foksal Gallery Foundation, Varsó, Lengyelország és Galerie Peter Kilchman, Zurich, Svájc; Forgács Péter; Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Fotótár, Műemléki Tervtár; Hargita Megyei Állami Levéltár, Csíkszereda, Románia; Jan de Nys, Aalst, Belgium; Kiel University Library, Kiel, Németország; London, The British Museum / Trustees of the British Museum, Egyesült Királyság; Magyar Építészeti Múzeum, Budapest; Márton Áron Gimnázium gyűjteménye, Csíkszereda, Románia; MTA KIK Kézirattár, Budapest; National Gallery of Art, Washington D.C.; Országos Széchényi Könyvtár Mikrofilmtár, Budapest; Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest; Róma, Scuola Lante della Rovere; Római Katolikus Gyűjtőlevéltár, Kolozsvár, Románia; Soproni Múzeum, Storno-gyűjtemény; Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest; Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém.

A kiadványban megjelent írások tartalmaért és a képek jogtisztaságáért minden esetben a tanulmány szerzője felelős.

The authors of the essays are responsible for the contents of the texts as well as for obtaining permission to reprint the images included in their essays.

ISBN 978-963-88825-5-4

CentrArt, 2014

CentrArt

Tartalomjegyzék

<i>Előszó</i>	7
ROSTÁS TIBOR	
<i>Graeco opere – görög modorban II.</i>	
<i>A veszprémi „Gizella-kápolna” és a lékai várkápolna 13. századi falképei</i>	9
KOVÁCS GERGELY	
<i>A felvinci református templom italobizánci stílusú falképei</i>	33
KÓNYA ANNA	
<i>Ikonográfiai összefüggések az alcinai templom falképein</i>	45
MEZEI EMESE	
<i>Hétköznapi jelenetek egy késő középkori kályhán¹</i>	61
PÁL EMESE	
<i>Rubens Szamosújváron?</i>	71
PÁSZTOHY JÚLIA	
<i>Pákei Lajos villa- és lakóház-építésze</i>	85
VARGA ORSOLYA	
<i>Lang Adolf Szegeden és Pécsen</i>	97
SALAMON GÁSPÁR	
<i>Tagok és ragok</i>	
<i>Építészet és nyelv kapcsolata Schulek Frigyes terminológiai kísérletezéseiben</i>	113
IMECS-MAGDÓ ESZTER	
<i>Borszékfürdő modernizációja a 20. század elején</i>	125
GÁL ZSÓFIA	
<i>A kolozsvári Arany János utcai bérvillák</i>	143
LADÓ ÁGOTA	
<i>Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről</i>	157
BALDAVÁRI ESZTER	
<i>A német korai Jugendstil hatása Körössy Albert Kálmán építőművészetére</i>	173
ZSOLDOS EMESE	
<i>A pécsi Jókai-ünnepély képi emlékezete</i>	187

F. DÓCZI ERIKA	
<i>A Betonszemle folyóiratról</i>	199
SEBESTYÉN ÁGNES ANNA	
<i>Molnár Farkas és az építészeti szaksajtó mechanizmusai a két világháború közötti Magyarországon</i>	211
JÁSZ BORBÁLA	
<i>Funkcionalizmus és racionalizmus között Adolf Behne elemzése a modern építészet hőskorából</i>	225
DÉNES MIRJAM	
<i>Ki a naiv? A Dallos Marinka kutatás alapvető kérdései a naiv művészet jellemzőinek tükrében</i>	235
BRUNNER ATTILA	
<i>A magyar játéktervezés történetének néhány kérdése</i>	251
SIMON BETTINA	
<i>Egy festménysorozat öndefiníciója. Károlyi Zsigmond Mérték-képei</i>	265
BRADÁK SOMA	
<i>A rendszerváltás performansa. Elek István köztéri akciói 1985 és 1993 között</i>	277
DUDÁS BARBARA	
<i>Globalizálódó művészet lokális problémákkal – avagy mi történt a művészet vége óta?</i>	295
GÁRDONYI LÁSZLÓ	
<i>A képregény metamédiuma</i>	307
KOSINSKY RICHÁRD	
<i>Michael Fried befogadáselmélete</i>	321
JAN ELANTKOWSKI	
<i>Replaying Memory. Holocaust and Video Art in Péter Forgács's "Meanwhile Somewhere... 1940-1943" and Artur Żmijewski's "The Game of Tag"</i>	331
Személy- és helymutató	343

A kolozsvári Arany János utcai bérvillák

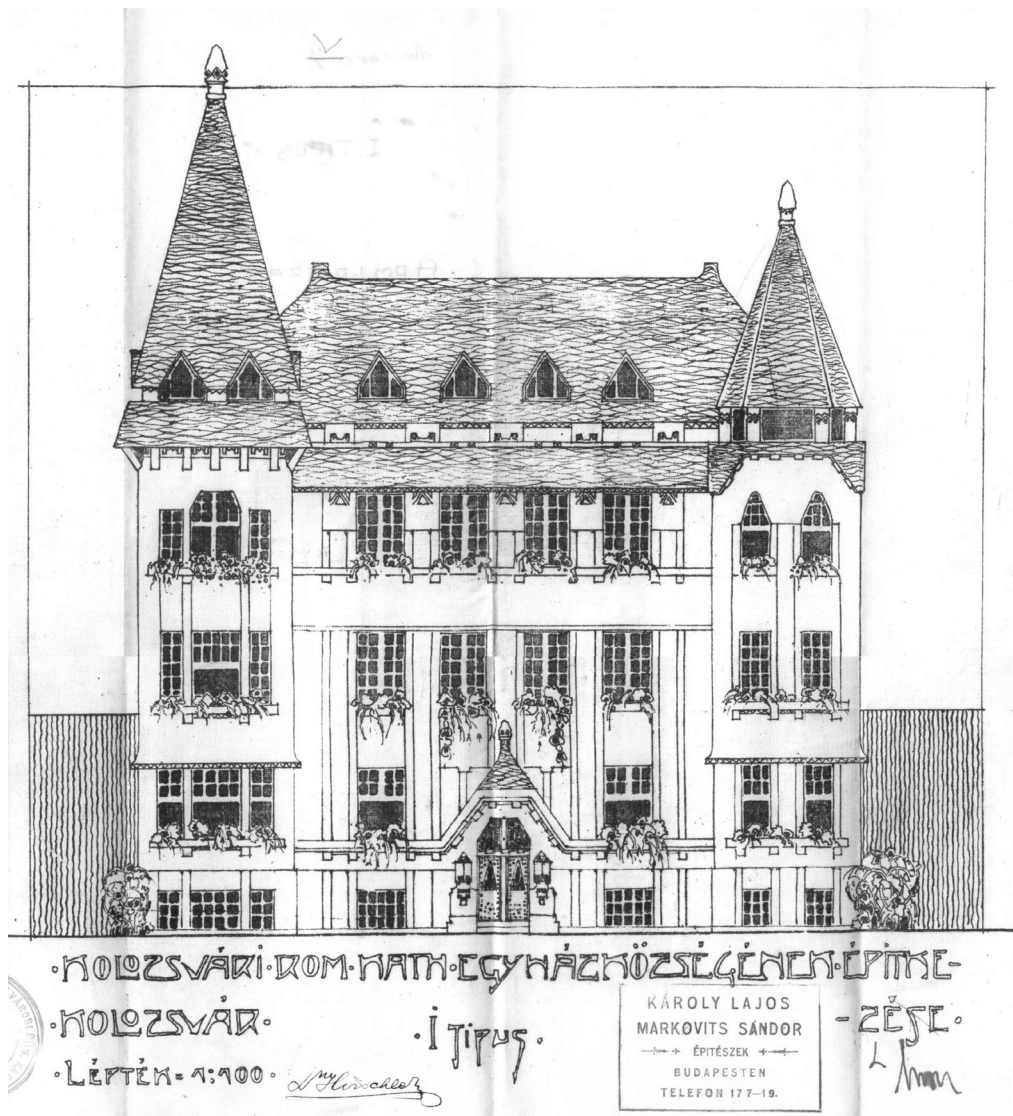
Gál Zsófia

A kolozsvári Sétatér szomszédságában lévő nyolc szecessziós bérvillából álló épület-együttes Hirschler József római katolikus plébános megrendelésére épült a hajdani Fürdő utcában (ma Cardinal Iuliu Hossu) 1911 és feltehetően 1916 között. A villákról szóló előzetes ismeretek meglehetősen szerények voltak, két nemrég kiadott publikáció¹ szolgál ugyan néhány irányadó információval a megrendelő és a megbízott építésszek személyére, valamint a hozzávetőleges datálásra vonatkozóan, az épületek részletes kutatására azonban ez idáig nem került sor.

Az épületek története 1909. október 31-vel veszi kezdetét,² amikor a Kolozsvár Belvárosi Római Katolikus Egyház választmánya jóváhagyja a plébánosi javadalom részét képező Fürdő utcai telek értékesítését, majd pontosítva: annak beépítését. A tervezéssel és a kivitelezés felügyeletével megbízott építész-vállalkozók kilétére legelőször 1910 tavaszán tesznek egyértelmű utalást. Károly Lajos és Markovits Sándor nem pályázat folytán, hanem Gombos Gyula Kolozsváron tevékenykedő vállalkozó közvetítése által jutottak a megbízáshoz. Az építészpáros a Fürdő utcai telek tizenkét bérvillával való beépítésére tett javaslatot 1.872.000 korona költségvetéssel, ahol a banki kölcsön visszafizetését a telek árával szerették volna garantálni. Az épületeket ötven évig kívánták használni, mely idő alatt ezek minden költsége őket terhelné, így a banki kölcsön törlesztése is, továbbá évi 15.000 koronát fizettek volna a mindenkori plébánosnak. Az ötven év leteltével a telket és építményeit jó állapotban és tehermentesítve kívánták volna az egyházközségnek visszaszolgáltatni.³

Az építkezés csak 1911 tavasza után kezdődhetett meg a gazdasági és technikai kérdések hosszas tárgyalása után.⁴ E kezdeti fázisban az építtető tehát tizenkét új bérvillával számolt, ami a Fürdő utcára néző három korábban épült lakóház lebontását feltételezte volna. Mivel az egyik hitelező pénzintézet, a Munkaadók Bankja Részvénytársaság tönkrement, az építkezés folyamata 1912 elején több mint egy évre megszakadt. Az építkezésnek ebben a fázisában négy lefedett, és négy megkezdett épülettel számolhatunk, a hátralevő négy épületről az anyagi keret szűkössége miatt valószínűleg ekkor mondhattak le.

A további szükséges anyagi fedezet megteremtése után 1913 tavaszán Spáda János kolozsvári építővállalkozó ajánlatot tett a nyolc épület lakhatóvá tételére.⁵ Rövidesen elhatalmasodó tüdőbaja és halála azonban megakadályozta a munkálatok befejezését, így 1913. április 10-én Schreiber Gyula budapesti építészcége és a velük közreműködő Goll Elemér építészmérnök vállalta el az bérvillák befejezését.⁶ A szerződésben sze-

1. kép. Károly Lajos – Markovits Sándor: az Arany János utcai bérvillához készült tervek I. típusa, homlokzatterv, 1910

replő 1913. október 1-i dátumig azonban – eddig ismeretlen okokból kifolyólag – nem sikerült mind a nyolc épületet befejezni. Az épületek átadásának pontos dátuma máig ismeretlen, az eddig feltárt levéltári iratokból csupán annyi állapítható meg, hogy 1914 novemberéig négy épület,⁷ 1915 decemberéig pedig hat épület⁸ volt lakható állapotban, a többi befejezése még váratott magára.

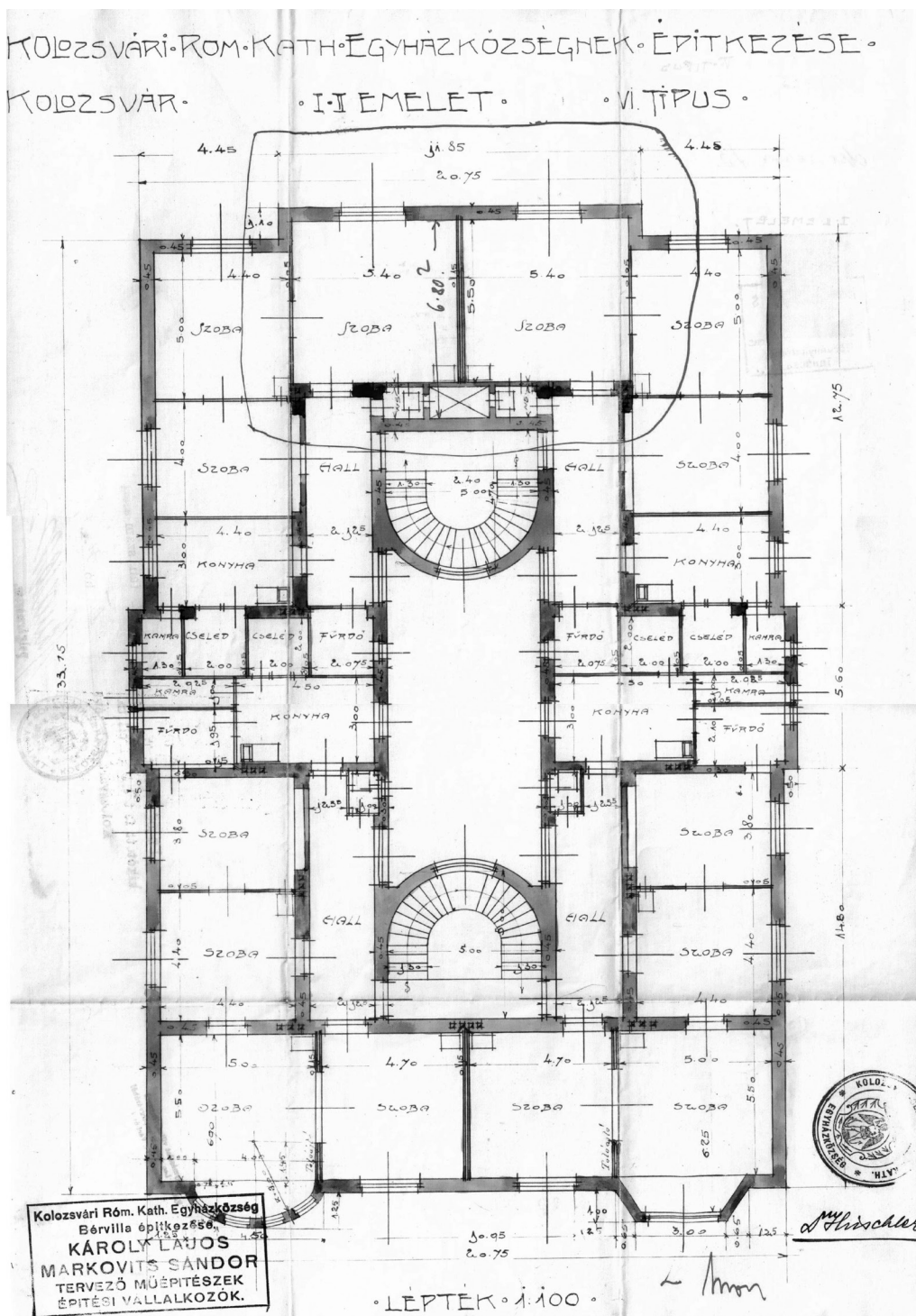
Az írott források alapján felvázolt hézagos építéstörténet a fennmaradó öt tervrajzsorozat alapján egészíthető ki. Közülük egy az Erdélyi Római Katolikus Státus által sokat foglalkoztatott Pápai Sándor nevéhez fűződik, három Károly Lajos és Markovits Sándor irodájában született, egyet pedig Goll Elemér készített. A Pápai által rajzolt,

lechneri inspirációjú épülettervek sem szám szerint, sem tömegükben nem egyeznek a kivitelezett bérvillákkal, ezért valószínűleg még a tervezési fázis elejéhez köthetők. Az építész által készített helyszínrajz összesen négy épületet tartalmaz, melyek közül csak három van megszámozva, és kizárólag erről a háromról maradtak fenn tervek. Az épületek mindegyike az Arany János utcai telekrészre épült volna fel: kettő annak sarkaira, a harmadik pedig az általuk közrefogott területre. A következő négy sorozatban összesen hét típusterv különböztethető meg, számozásuk I-től VII-ig terjed. A típus-tervek érdekessége, hogy míg az alaprajzok apróbb változtatásoktól eltekintve mind megfeleltethetők egy-egy megépült villának, a hozzájuk rendelt néhány homlokzati rajz legtöbbször nem egyezik az adott épület homlokzatával, vagy ha kivételes esetben mégis, akkor a megvalósult változat a tervezettnél csupán leegyszerűsített variánsa. **(1-2. kép)** A budapesti építészpáros által készített tervek közül alaprajzi szempontból négy típus maradéktalanul megfelel egy-egy megvalósult épületnek, a hátralevő három a Goll Elemér által szignált rajzokkal vág egybe. Ez az észrevétel egyértelműen arra enged következtetni, hogy az eredeti alaprajzok átdolgozása Goll nevéhez fűződik, s bár az általa készített homlokzati tervek nem maradtak fenn, az épületek megjelenése is minden valószínűséggel az ő nevéhez kapcsolható.

A villák mindegyike félig bemélyített pincéből és három szintből áll. A szintenként helyet kapó lakások száma változó: a Fürdő utcai bérvillában három, a többi hétben kettő vagy négy szimmetrikus lakással számolhatunk. Az emeletenként kialakított la-

2. kép. Arany János utca 13. szám. Fotó: Gál Zsófia

4. kép: Károly Lajos – Markovits Sándor: az Arany János utcai bérvillákhoz készült tervek VI. típusa, I–II. emelet, 1911

reprezentatívabb Arany János utca 13. szám alatti bérvilla kivételével – melynek esetében a mellékhomlokzat síkjából kiugró zárterkélyeket 3-3 kőszalaggal díszítették – a nem az utcára néző homlokzatokat legtöbbször egyszerű díszvakolattal borították. Helyenként megfigyelhető a hátsó bejáratok rusztikázott kváderkövekkel való keretezése és a lábazati párkány körbefuttatása.

A Fürdő utcai épület kivételével mindegyik bérvilla főhomlokzata vízszintesen három nagyobb egységre tagolódik. A regiszterek a koronázópárkányok megtört vonalvezetéséből, a homlokzat vonalából előreugratott síkokból, vagy éppen az eltérő burkolóanyagok használatából adódnak. A két szélső résznek egy-egy, a középsőnek legtöbbször két tengely felel meg. E szabály alól kivételt képez az Arany János utca 13. szám alatti bérvilla, melynek középső része négy keskenyebb tengelyre oszlik. A Fürdő utcai villa homlokzatképzése – saroképület lévén – eltér a többitől: leghangsúlyosabb eleme a két utcai szárny találkozásánál elhelyezett sokszög alaprajzú, a földszinten zárt, az emeleteken nyitott erkély, utcai homlokzatai nem tagolódnak szimmetrikusan.

Az épületek változatossága a homlokzatok síkjainak megmozgatásából, a homlokzat tagolóelemeinek rendhagyó felfogásából, a korban divatosná váló zárterkélyek eltérő méreteiből és formáiból, a nyílások lezárásának váltakozó vonalvezetéséből adódik. Gyakoriak a népi építészetből merítő egyenes záródású, leszelt sarkú ablakok. Akadnak egészen egyszerű megoldások, mint például az Arany János utca 21. szám alatti bérvilla homlokzatának sík, díszítésektől mentes felülete, melynek monotoniját csak a felvitt vakolat sávonként eltérő színe, és a nyíláslezárások változatossága bontja meg.

Amint az építéstörténetből már kiderült, az Arany János utcai bérvillák létrejöttüket nem egyetlen tervezőnek és kivitelezőnek köszönhetik. 1910-ben a tervezési folyamat elindítója a Károly Lajos és Markovits Sándor építészpáros, akiknek a helyét 1913-ban Goll Elemér műépítész veszi át. A kivitelezői munkát Károly és Markovits idején a Sütő és Társa cég kezdte el, ezt követően 1913-ban Spáda János is felbukkan egy időre, végül e rövid intermezzo után Schreiber Gyula építővállalata fejezte be az épületeket.

A legtöbb információval a budapesti építészpárosról rendelkezünk: Károly-Markovits közös pecsétjéről kiderül, hogy Budapesten működtettek építészirodát, közös tevékenységükről, valamint Markovits Sándorról ezen felül az eddigi kutatások kevés adattal szolgálnak. Sas Péternek a római katolikus egyház kolozsvári építőtevékenységét tanulmányozó könyve megemlíti, hogy az Augusteum új épületére kiírt pályázaton részt vettek egy *„szecessziós jellegű, népi építészeti formakincs tárházát felvonultató”* tervrajzzal. A kolozsvári római katolikus egyháznál kifejtett tevékenységük idejéről is fennmaradt egy érdekes adat: az izraelita vallású építészek 1911. június 22-én, Budapesten átkeresztelkedtek római katolikussá. Károly Lajos végzettsége nem állapítható meg teljes bizonyossággal. A korszak építészetéről és építészeiről szóló munkák építőmesterként említik, a tervrajzokon szereplő pecsétek és számos sikeres pályázati terve azonban építési végzettségét valószínűsítik. A személyére vonatkozó adatok leltisztázását nehezíti a szakirodalomban és a forrásokban felbukkanó többféle névváltozat (Károly Lajos, Károlyi Lajos, Károlyi L. Emil).

Az épületegyüttes történetében kevésbé meghatározó, a korabeli kolozsvári építészetben azonban annál jelentősebb Spáda János alakja. A neves építőmester Kolozson született 1877. december 10-én. Diplomáját Budapesten a Királyi József Műegyetemen

szerezte, majd ezt követően Kolozsvár főterén nyitott építészeti irodát, innen folytatta intenzív tevékenységét. Olyan neves épületek kivitelezője volt, mint a bécsi Fellner és Helmer építésziroda tervezte Új Nemzeti Színház (ma Román Nemzeti Színház és Román Opera), a Hübner Jenő terve alapján épült Mariánus Római Katolikus Leánynevelő Intézet, Kós Károly Kakasos temploma, illetve két saját tulajdonát képező épület, a Vágóhid téri Spáda-palota, valamint az Erzsébet út 51. szám alatti családi ház. Rövid építőmesteri pályája során közéleti szerepet is vállalt, tagja volt a kolozsvári Iparkamarának, az Ipartestületnek, az Iparosegyletnek, melyben elnöki tisztséget viselt, emellett a Római Katolikus Egyház választmányában is szerepelt.⁹ 36 éves korában, 1913. július 7-án hunyt el tüdőbetegségben Kolozsváron, itt is temették el a Házsongárdi temetőben.

Annak érdekében, hogy a szóban forgó épületcsoportot a város 20. század eleji fejlődésének keretében, vagy akár a kor nemzetközi építészetének kontextusában vizsgálhassuk, elengedhetetlen az épületek műfaji elemzése és az építési program vizsgálata.

A bérbe adás céljából emelt épületek megnevezésére több fogalom volt használatban az elmúlt évszázadok folyamán, jelentésük azonban nem minden esetben határolható el teljes pontossággal. A német szóhasználatban bérpalotának a *„tőkeerős építtetőik által a városok reprezentatív helyein épített, kedvező lakásösszetételű, anyaghasználat és külső megjelenés szempontjából igényes”*¹⁰ épületeket nevezték. Magyarországon ugyanaz a fogalom két esetben volt használatos: a főúri magánpalota és a részben bérbe adott „úri palota” megnevezésére, mely utóbbi a főurak által építtetett bérpalotákra vonatkozott.¹¹ Bár a bérpalota és a bérház közötti különbség nem egyértelmű, a bérpaloták esetében nagy hangsúly kerül az építtető társadalmi helyzetére, a reprezentációs igényre, a gondos anyaghasználatra valamint a városok reprezentatív részein (belváros) való elhelyezkedésre.

A bérház szó több – különböző komfortfokozatú és alapterületű – lakást magába foglaló építményre utalt, mely nem csak funkciójában (üzleti vállalkozás), hanem méreteiben is eltért a hagyományos lakóépületektől: a 19. és a 20. század fordulóján a német területeken¹² eleinte a legalább négy, majd a legalább hét lakást magába foglaló épületeket tekintették bérháznak.

Az előbbieken kívül meg kell még említenünk a villát, melynek bérbeadási céllal épülő változatai a bérvilla illetve a szabadon álló bérház. Ferkai András meghatározása szerint villának nevezzük a *„zöldövezetben, parkszerű telken, szabadon álló, nagyméretű, általában több szintes reprezentatív lakóházat, mely egy családnak, esetleg több generációnak ad állandó, néha alkalmi lakóhelyet”*.¹³ A villa tehát szabadon álló, terjedelmesebb, kedvezőbb lakásminőségű házat jelent. Ehhez viszonyítva a bérvilla több család számára lakást biztosító, 2–3 emeletes, szintenként több lakrészt magába foglaló lakóház. A befektetés célja alapján Ferkai továbbá különbséget tesz a saját lakásigényt kielégítő társasház és a befektetési céllal épülő bérvilla között.

Az Arany János utcai házak építtetője – Hirschler József plébános – egyértelműen jövedelemszerzés céljából kezdeményezte ezek építését. A szükséges anyagi háttér hiányában kénytelen volt a munkálatokat a banktól felvett kölcsönből fedezni. A megrendelő személyét figyelembe véve tehát a „bérpalota” és a „bérház” kifejezések közül inkább az utóbbi válik indokolttá, hiszen a plébános nem számított tőkeerős vállalkozónak vagy az arisztokrácia képviselőjének. Az építkezés apropójából adódik az épületek

megformálásában mutatkozó mérsékelt reprezentációs igény, így a potenciális bérlői réteg determináltsága is: egyértelműen nem az arisztokrácia számára épültek, sokkal inkább a középosztály tehetősebb családjainak szándékozták a felépülő lakásokat bérbe adni, mely újabb érv a „bérház” kifejezés indokoltságára. Az épületeknek a városon belüli elhelyezkedése az adott telek által meghatározott volt: nem Kolozsvár reprezentatív belvárosában, hanem annak peremén, a fél évszázada kialakított Sétatér szomszédságában, zöldövezetben épültek fel. A házak homlokzatai és tömegei változatosak és művészi igényességgel illeszkednek a természeti környezetbe. Ilyen szempontból sem szerencsés a „bérpalota” megnevezés, sokkal inkább találó a levegős beépítést is hangsúlyozó „bérvilla” fogalom, vagy a „szabadon álló bérház” megnevezés. A lakásszám tekintetében az épületek aránylag homogének, kivétel nélkül kétemeletesek, szintenként két, három vagy négy lakrésszel, melyek felülete és komfortfokozata azonban már változó. E kritérium alapján is a „szabadon álló bérház” avagy a „bérvilla” megnevezés tekinthető szakszerűnek.

Az építészeti programra hatást gyakorló előképeket illetően a szakirodalomban felvetetődött annak lehetősége, hogy az épületsorozat mintájául a századfordulón Angliában kialakuló és divatossá váló kertvárosok szolgálnának. Az építkezés jellege ugyanakkor hasonlóságot mutat a villanegyedek sajátosságaival is.

A kertváros elnevezést először Alexander T. Stewart filantróp milliomos használja, aki munkatársai számára 1869-ben egy 8000 angol hold nagyságú települést tervezett a Long Island-re, ez azonban Stewart halála miatt nem valósulhatott meg.¹⁴ A 19. század első felében, Angliában számos meg nem valósult településtervezési terv született, melyek elvei közül néhány hatott a kertvárosok későbbi kialakulására. Tervezőik elégedetlenek voltak a munkások lakáskörülményeivel, a helyzet javítása érdekében a nagyobb városok közelében a természeti adottságokhoz igazodó kisebb településeket építettek. Robert Owen azon elképzelését, hogy a dolgozók lakáskörülményeinek javítása nem sérti az üzleti érdekeket, az elkövetkező évtizedek igazolták.¹⁵

Az önálló ipari városként értelmezhető Copey-t megépíttető Edvard Akroyd számára az egészséges környezet, az igényes megjelenés, a közösségi élet magalapozása voltak az elsődleges szempontok, s tevékenységét nem üzleti vállalkozásnak tekintette, célja a korszerű életkörülmények megteremtése volt.¹⁶

A tudományos város- és kerttervezéshez a filantróp Ebenezer Howard *Garden Cities of Tomorrow* 1902-ben kiadott könyve vezetett el. Az általa kidolgozott új rendszer, mely a különböző utópisztikus városrendezési tervek vizsgálatából és szintéziséből született, a legtöbb korábban felmerülő problémára választ adott. Jellemzője, hogy az elveit utólag a helyi adottságokhoz kellett igazítani, s az igényesség és a család jelentőségének figyelembevételével a városi és a vidéki életmód előnyeinek összeegyeztetésén fáradozott – sikerrel.¹⁷

Howard elmélete rövidesen formát öltött: Letchworth az általa kijelölt szempontok szerint épült meg. A London közelében kibontakozó várost a táj adottságaihoz igazították, a lakásokat fürdőszobával látták el, beosztásukat szabályozták,¹⁸ a lakók kényelme érdekében biztosították a vízellátást, a szennyvíz-elvezetést, a gázzal való világítást, és különös figyelmet fordítottak a kertekre. Hampstead Garden Suburb-ben, a városi kertvárosban, az egészséges és igényes környezet elvének szem előtt tartása

mellett fontosnak bizonyult az eltérő társadalmi rétegek együttélésének biztosítása és a közízlés megújítása a népi építészet által.¹⁹

Az angol példa alapján Nagy Gergely írásában három fogalmat határol el: a kertvárost, a kertvárosias települést illetve a városi kertvárost. Meghatározása szerint a kertváros (Garden City) egy tudatosan tervezett, önálló iparral és mezőgazdasági zónával ellátott, egészséges életkörülményeket biztosító település, ahol a felépíthető házak száma és a közöttük szabadon hagyott terület meghatározott, azért, hogy minden lakásnak elegendő fény, levegő és pihenőhely jusson. A város összhangban van természeti környezetével, kialakítása igényes. Közigazgatási és kulturális intézményei révén a közösség számára lehetőséget biztosít a teljes értékű társadalmi életre, továbbá kötött méretű és folyamatos zöldterület veszi körül. A város teljes területe köztulajdonban van, vagy a közösség által szervezett tröszt irányítása alatt áll, mely a tőkeemegtérülést öt százalékbán korlátozza, s az efölötti eredményt a lakosság javára fordítja.²⁰

A kertvárosias település a kertvárosok szellemében épül, ennek ellátása azonban egy másik nagyvárostól függ, s legtöbbször egy ipari üzemet szolgál.²¹ A városi kertváros úgyszintén a kertvárosok elveit követi, létrejötté a városok növekedésének keretéhez köthető.²²

A városiasodás folyamatának 19. századi felgyorsulásával a nagypolgárság körében felmerült az igény a városfejlődés negatív hozadékainak kivédésére. A zsúfoltságot, az intimitás hiányát, a zöldterületektől és a természettől való elszakadást olyan módon kellett orvosolni, hogy a városi életforma előnyei megmaradjanak.²³ A megoldást a városokat övező, eddig nyaraló- és kirándulóterületekként kezelt zónák beépítése és városhoz való csatolása jelentette.

A városok peremének beépítése már a 19. század elején megkezdődött az első nyaralók és vendégfogadók megjelenésével.²⁴ Határterület lévén, az épületek és a zóna meghatározása még sokáig bizonytalan maradt.²⁵ Az építkezéseket szabályzó irányelvek, az építési övezeti előírások a 19. század hetvenes éveitől kezdődően születtek meg: előírták a szabadon álló beépítést, a minimális telekméreteket.²⁶ Az előírások helyenként egész városnegyedekre vonatkoztak, más esetben csak néhány utcát közrefogó területet érintettek. Nem volt ritka az egykori szőlősterületek lakóterületként való hasznosítására sem,²⁷ melyre Kolozsváron is van példa: ebben az időszakban parcellázták és építették be az Erzsébet út környékét, létrehozván a város egyik legjelentősebb villanegyedét.²⁸

Az újonnan felépülő házakat a „villa” fogalommal nevezték meg, mely jó lakásösszetételű, szabad beépítésű, zöldövezetben elhelyezett reprezentatív lakóhelyet jelentett, problémát okozott azonban az, hogy a felépülő villáknak nem mindegyike felelt meg e kritériumoknak. A villanegyedek tehát egyrészt a települések növekedésének, másrészt azok túlszűfoztságának következtében a városok peremén létrejövő negyedek vagy néhány utcányi területre korlátozódó övezetek voltak, melyeket a zöldterületek arányára is figyelve villaszerű, szabadon álló házakkal építettek be.

A város lakosságának gyors növekedése²⁹ Kolozsváron is maga után vonta a várost övező kirándulóterületek, peremterületek beépítését. Ebben az időszakban épült ki a Majális utca (Republicii) és a Fürdő utca zónája, a már említett Fellegvár fele vezető Erzsébet út (Emil Racoviță) környéki villanegyed, s nem sokkal később a Tisztviselőtelep (Andrei Mureșanu). Az Arany János utcai épületcsoport kertvárosokkal való roko-

nítása első sorban a kiterjedés szempontjából nem indokolt. A csupán nyolc bérvillát számláló együttes még csak egy település önálló részeként sem értelmezhető. A „város a városban”, azaz a városi kertváros korabeli magyarországi példája, az újpesti Wekerle-telep 4000 lakást számolt, ami nagyságrendekkel haladja meg az általunk tárgyalt bérvilla-sorozat kereteit. Ilyen szempontból közelebbi a kapcsolat az akár néhány utcányi területre korlátozódó villanegyedekkel.

Szintén a telek szabta kiterjedésből adóan nem vetődött fel a közösségi élet nagyobb arányú biztosításának kérdése, hiszen a néhány tíz lakást számoló bérvilla-csoport ezt nem igényelte. A táj adottságaihoz való alkalmazkodás is inkább a telek adottságaihoz való igazodásként értelmezhető. A kertvárosok és villanegyedek által egyaránt megkövetelt egészséges és élhető környezet a szabadon álló beépítés miatt, valamint szomszédos Sétatér közelségének köszönhetően adott. Az enyhén differenciált, jó lakásminőség, igényes kivitelezés is mindkét beépítési formának a sajátja.

A plébánosi javadalmat képző telek hasznosítása a város terjeszkedéséhez és a növekvő lakásigényhez köthető. Az épületek számát a telek határai szabták meg, a szabadon álló beépítést pedig a mérsékeltebb telekár.

A kertváros vagy a kertvárosias jelző használatának alkalmatlanságára egy további indok a megrendelő befektetési célja. A rendelkezésére álló szabad telket anyagi gyorsulás reményében építette fel, nem kimondottan a lakásviszonyok javítása céljából, bár közvetett módon ehhez is és a lakáshiány enyhítéséhez is hozzájárult.

Következtetésképpen elmondható, hogy a Sétatér szomszédságában felépülő bérvillák mindenekelőtt kiterjedésüknél fogva és a városon belüli elhelyezkedésükből adódóan is inkább a kisebb kiterjedésű villanegyedekhez, mint a kertvárosokhoz vagy a városi kertvárosokhoz hasonlóak, bár kétségtelen, hogy az utóbbiakkal is mutatnak némi rokonságot.

Jegyzetek

- 1 SAS Péter: *A római katolikus egyház szerepe Kolozsvár építészettörténetében. Rolul bisericii romano catolice în istoria arhitecturii clujene*. Kolozsvár, Verbum, 2011.
- 2 PÁL Emese – LÁSZLÓ Miklós: *Szeccesszió Kolozsváron*. Kolozsvár, Komp-Press – Kolozsvár Társaság, 2012.
- 3 Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1909. október 31-i bejegyzés.
- 4 Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. április 16-i bejegyzés.
- 5 A terveket Kolozsvár városi tanácsa csak 1911. március 31-én hagyta jóvá.
- 6 Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1913. március 20-i bejegyzés.
- 7 Schreiber Gyula építkezési vállalat Hirschler József plébánosnak címzett ajánlata, 1913. április 10.
- 8 A Schreiber Gyula építkezési vállalat Jelen Gyula ügyvédnek címzett levele, 1914. november 26.
- 9 A Kolozsvár Belvárosi Római Katolikus Egyházközség mindenkori plébánosának javadalmazására rendelt ingatlanok jegyzéke, 1915. december 6.
- 10 Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. február 20-i bejegyzés.

- 10 KÖRNER Zsuzsa: *Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok*. Budapest, Terc Kiadó, 2010. 14.
- 11 EDVI ILLÉS Aladár: *Budapest műszaki útmutatója*. Budapest, „Pátria” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896. 182–183. Idézi: KÖRNER, 2010. 14.
- 12 A bajor Fürth városban, KÖRNER, 2010. 15.
- 13 FERKAI András: *Buda építészete a két világháború között*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995. 15.
- 14 NAGY Gergely – SZELÉNYI Károly: *Kertváros-építészet. Az angol példa Magyarországon*. Veszprém, K. n., 2008. 53.
- 15 A Robert Oven által David Dale pamutfeldolgozó üzeme mellé megálmodott kommuna az utópisztikus elképzeléseknek egy példája. NAGY – SZELÉNYI, 2008. 11–12.
- 16 Hasonló elképzelések nyomán jött létre a tervező nevét viselő Arkoydon, valamint Titus Salt Bradford melletti nagyobbacska Saltaire nevű városa. NAGY – SZELÉNYI, 2008. 17–28.
- 17 NAGY – SZELÉNYI, 2008. 53–54.
- 18 A legkisebb lakás is legalább 144 négyzetlábas nappalival kellett rendelkezzen, ami hozzávetőlegesen 13,47 négyzetméternek felel meg.
- 19 NAGY – SZELÉNYI, 2008. 63–68.
- 20 NAGY – SZELÉNYI, 2008. 80.
- 21 NAGY – SZELÉNYI, 2008. 80.
- 22 NAGY – SZELÉNYI, 2008. 80.
- 23 KÖRNER, 2010. 18.
- 24 KÖRNER, 2010. 18.
- 25 KÖRNER, 2010. 18.
- 26 KÖRNER, 2010. 18, 106–107.
- 27 KÖRNER Zsuzsa – NAGY Márta: *A városrendezési szabályozás története Magyarországon*. In: *Építés-Építészettudomány*. XXX. évf. (2002) 1–2. sz., 123–158. 140.
- 28 Spáda János unokája egyik cikkében megjegyzi, hogy nagyapja volt az, aki a telkeket felparcellázta és beépítette. ORBÁN Béla: *Régi kolozsvári építőmesterek: Spáda János és Rátz Mihály*. In: *Szabadság*, 2009. április 15.
- 29 A lakosok száma 1880-tól (29.923) 1910-ig (60.808) megkétszereződött, 1920-ig (83.542) pedig kis híján megháromszorozódott.

Levéltári források

A Tervrajzok – a VII. típus kivételével – mind a Római Katolikus Státus Levéltárában találhatóak, míg a többi forrás a Római Katolikus Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában.

Tervrajzok:

Károly Lajos és Markovits Sándor tervrajzai:

I. típus: pince (1910), 31,3 × 36

I. típus: pince (1911), 31 × 34

I. típus: földszint (1910), 31,3 × 34

- I. típus: földszint (1911): $31,2 \times 34$
- I. típus: I-II. emelet (1911), 31×34
- I. típus: metszet (1911), $30,8 \times 33,5$
- I. típus: homlokzat (1910), $34,5 \times 34$
- II. típus: pince (1910), $32,8 \times 34$
- II. típus: pince (1911), $31 \times 33,5$
- II. típus: földszint (1910), $31,5 \times 34$
- II. típus: földszint (1911), $32 \times 33,5$
- II. típus: I-II. emelet (1910), 31×34
- II. típus: metszet (1911), $30,3 \times 34$
- III. típus: pince (1911), $31,2 \times 45$
- III. típus: I-II. emelet (1910), $34,5 \times 46$
- III. típus: metszet (1910), $39 \times 33,5$
- III. típus: metszet (1911), $41,5 \times 34$
- III. típus: homlokzat (1910), 34×30
- IV. típus: pince (1911), $30,5 \times 34$
- IV. típus: I-II. emelet (1911), $30,5 \times 34$
- IV. típus: metszet (1911), 30×34
- IV. típus: homlokzat (1911), $42,5 \times 36,5$
- V. típus: pince (1911), $30,5 \times 33,5$
- V. típus: földszint (1911), $30,5 \times 33,5$
- V. típus: metszet (1911), $30,2 \times 33,5$
- V. típus: homlokzat (1911), $29,8 \times 34$
- VI. típus: pince (1911), $31,3 \times 45,5$
- VI. típus: metszet (1911), 42×34
- VI. típus: I-II. emelet (1911), 31×45
- VI. típus: homlokzat (1911), $29,2 \times 30,2$
- VII típus: földszint

Goll Elemér tervrajzai

- I. típus: pince
- II. típus: pince
- II. típus: földszint
- V. típus: földszint
- VI. típus: pince

Pápai Sándor tervrajzai

- A típus: pince
- A típus: I. emelet
- A típus: oldalnézet, metszet
- A típus: metszet
- B típus: pince
- B típus: földszint
- B típus: I. emelet
- B típus: metszet

B típus: oldalnézet
C típus: pince
C típus: földszint
C típus: I. emelet

Jegyzőkönyvi bejegyzések:

Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve 1909. október 31.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1909. november 14.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. február 20.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. április 16.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1910. május 1.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1912. június 6.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1912. június 25.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1913. március 20.
Az egyházközség gyűléseinek jegyzőkönyve, 1913. március 20.

Levelek

Károly Lajos és Markovits Sándor építészek Gombos Benőnek címzett levele, 1910. szeptember 24.
Károly Lajos és Markovits Sándor Jelen Gyula ügyvéd által képviselt levele Hirschler József plébánosnak, 1910. november vége vagy december eleje.
Károly Lajos és Markovits Sándor Hirschler József plébánosnak címzett levele, 1911. április 30.
Jelen Gyula ügyvéd Munkaadók Bankja Részvénytársaságnak címzett levele, 1911. május 6.
Károly Lajos és Markovits Sándor Hirschler József plébánosnak címzett levele, 1911. június 1.
Jelen Gyula ügyvéd Munkaadók Bankja Részvénytársaságnak címzett levele, 1911. szeptember 21-én
Munkaadók Bankja Részvénytársaság Károly Lajos és Markovits Sándor építészeknek címzett levele, 1911. október 14.
Munkaadók Bankja Részvénytársaság Károly Lajosnak és Markovits Sándornak címzett levele, 1911. október 18.
Jelen Gyula ügyvéd Munkaadók Bankja Részvénytársaságnak címzett levele, 1911. október 27.
Jelen Gyula ügyvéd a Munkaadók Bankja Részvénytársaság igazgatóságának címzett levele, 1911. november 13.
Munkaadók Bankja Részvénytársaság levele Jelen Gyula ügyvédnek, 1911. november 15.
Károly Lajos és Markovits Sándor Gombos Benőnek címzett levele, 1911. december 11.
Schreiber Gyula építkezési vállalat Hirschler József plébánosnak címzett ajánlata, 1913. április 10.

A Schreiber Gyula építkezési vállalat által Hirschler József plébánosnak küldött költségvetés, 1913. április 10.

Schreiber Gyula Jelen Gyula ügyvédnek címzett levele, 1914. november 28.

Szerződések

A Munkaadók Bankja Részvénytársaság és Károly Lajos valamint Markovits Sándor építésszek szerződése 1911. június 30.

Hirschler József plébános és Károly Lajos valamint Markovits Sándor építésszek szerződése, Majláth Gusztáv Károly püspök által aláírva, 1911. március 26.

Munkaadók Bankja Részvénytársaság és Sütő Lajos és Társa vállalkozócég szerződése, 1911. június.

Egyéb

A bérvillek felépítésének leírása és költségvetése, Schreiber Gyula és Goll Elemér, 1913. május 21.

Képegyzék

1. kép: Károly Lajos – Markovits Sándor: az Arany János utcai bérvillekhoz készült tervek I. típusa, homlokzatterv, 1910, 34,5×34 cm
2. kép: Arany János utca 13. szám, Kolozsvár, 1911-1916 [fotó: Gál Zsófia]
3. kép: Károly Lajos – Markovits Sándor: az Arany János utcai bérvillekhoz készült tervek I. típusa, földszint, 1911, 31,2×34 cm
4. kép: Károly Lajos – Markovits Sándor: az Arany János utcai bérvillekhoz készült tervek VI. típusa, I–II. emelet, 1911, 31×45 cm

The apartment-villas in the Arany János street, Cluj-Napoca.

The eight villas built in the neighbourhood of Central Park from Cluj-Napoca were predominantly planned by two architects from Budapest, Lajos Károly and Sándor Markovits, and finished by Elemér Moll between 1911 and probably 1916. The procurer of the houses was the Catholic parson of St. Michael's church, József Hirschler, who had built several other buildings in Cluj. The study attempts to serve with a succinct overview about the history of the construction, mainly based on archival sources. It also contains a brief description of the buildings, it offers some information about the architects and contractors, and it also analyses the building types and the architectural program while drawing on local Hungarian and European parallels.